

Sociální a komunikativní konstrukce reality – vzpomínka na Thomase Luckmanna

Úvod

Německá sociologie přišla o dalšího velkého teoretika a znalce společnosti, který svým významem navíc překročil hranice národní vědy. Po Ulrichu Beckovi (viz *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 1/2015) zastihla po roce sociologickou veřejnost smutná zpráva o úmrtí Thomase Luckmanna. Jeho kolega z Německé společnosti pro sociologii Hans-Georg Soeffner k tomu napsal na stránkách německého deníku *Frankfurter Allgemeine Zeitung*: „Na konci dubna se konala ve Vídni velká mezinárodní konference, při níž se zavzpomínalo na jednu z celosvětově nejúspěšnějších sociologických prací: Před 50 lety vyšlo *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge* (1966). Autory byli Peter L. Berger a Thomas Luckmann. Na tomto shromáždění již Thomas Luckmann nemohl být. Jeho přítel Peter L. Berger zastupoval tedy, jak nejlépe mohl, oba autory.“ [Soeffner 2016] Jak příznačné pro Luckmannovu tvorbu, která byla s Bergerem velmi propojena. Popis Luckmannova bádání a výzkumné činnosti je tak skutečně ze značné části popisem jejich společného působení.

Pojďme tímto textem vzpomenout na Thomase Luckmanna, na jeho život a především na jeho přínos sociologii. Zaměříme se zde přitom na tři základní výzkumné směry jeho odborného studia: na sociální konstrukci reality, na komunikativní konstrukci reality a na jeho sociologickou reflexi náboženství a kultury.

Život Thomase Luckmanna

Thomas Luckmann se narodil v roce 1927 v Jesenici, tehdy ještě v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, od roku 1929 pak v Království Jugoslávie. Vychováván byl v dvojjazyčném prostředí, jednak slovinsky, ale také německy. Po obsazení Jugoslávie wehrmachtem se stal občanem Německé říše, v roce 1944 se pak přímo do wehrmachtu dobrovolně přihlásil. Krátce na to se však ocitl v zajetí. Po ukončení války studoval a maturoval ve Vídni, následně pokračoval ve Vídni a Innsbrucku studiem jazykovědy, filozofie, církevní slovanštiny a psychologie. Již tehdy byl zřejmý jeho značný disciplinární záběr. V roce 1950 se oženil s Benitou Petkevickou, s níž spojil také značnou část svého vědeckého a výzkumného života.

V tom samém roce pak odcestoval do USA, kde studoval na New School for Social Research. Zde mimo jiné navštěvoval přednášky Karla Löwitha, Alfreda Schütze, Karla Mayera nebo Alberta Salomona. Získání Ph.D. na této škole bylo pro jeho další odbornou dráhu naprosto klíčové. Po návratu do Evropy přednášel nejprve na Hobart College v Ženevě. V roce 1960 pak nastoupil místo Alfreda

Schütze na New School do New Yorku. Jeho odkazu byl natolik zavázán, že po jeho smrti dokončil a následně vydal jeho rozepsané dílo s názvem „Struktury životního světa“ (*Strukturen der Lebenswelt*). Přesto, že působil na prestižní univerzitě, ho to lákalo do Německa. V roce 1965 proto přijal nabídku univerzity ve Frankfurtu nad Mohanem, kde působil – mimo jiné se značnou kritickou distancí vůči teoriím Adorna a Horkheimera [Averbeck-Lietz, Künzler, Tomin 2010].

Od roku 1970 až do odchodu do penze v roce 1994 pak působil na Univerzitě v Kostnici. Zde vedl odbornou skupinu poetiky a hermeneutiky. Zejména během svého působení v Kostnici přijal Luckmann několik nabídek na hostující profesury, čímž se s jeho teoretickým přístupem mohli seznámit studenti nejen v Německu, ale i v zemích Evropského společenství. Ostatně Luckmann přicestoval i do Prahy a vystoupil zde se svými přednáškami. Bylo to v listopadu 2009 na pracovišti katedry sociologie Filozofické fakulty UK a vystoupil zde k problematice náboženství a morálky v moderním životě a s úvahou o komunikativní konstrukci reality. Oba texty vyšly také v časopise *Historická sociologie* [Luckmann 2010, 2011].

Luckmann měl americké státní občanství, žil však se svojí rodinou v Německu, Rakousku a ve Švýcarsku. Coby profesor sociologie v Kostnici si jako místo svého bydliště zvolil Gottlieben, město ve Švýcarsku, na samé hranici s Německem, které ostatně jako Češi známe jako místo, kde byl vězněn Jan Hus. Po ukončení svého působení v Kostnici se odstěhoval do Bodensdorfu v Korutanech. Zde byl totiž nejbliže zemím, v nichž vyrostl: Slovinsku a Rakousku.

Luckmann je známý především díky práci *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii věděni*, sepsané s Peterem L. Bergerem, která vyšla již v roce 1966 a řadíme ji ke klasickým dílům sociologie. Společně s další publikací, *Strukturen der Lebenswelt* [Schütz, Luckmann 1979, 1984], se jedná o základní texty z oblasti sociologie věděni a sociologie jazyka. Pokud se dnešní sociální vědci zabývají sociálně konstruovanou realitou, médií nebo třeba interpersonální komunikací, pak jsou pro ně práce Thomase Luckmanna inspirativní studnicí. Od šedesátých let minulého století se pak zabýval také „institucionalizací“ jakožto významným aspektem sociálně konstruované reality realizované skrze jazyk. Luckmann totiž rozšířil původní tezi společenské konstrukce reality na komunikativní konstrukci a přiřkl zde tedy klíčovou úlohu jazyku. Podařilo se mu tak dříve než Jürgenu Habermasovi již v sedmdesátých letech vyložit svou sociální teorii z pohledu jazyka a komunikace; činil tak přitom empirickým studiem komunikačních žánrů [Averbeck-Lietz, Künzler, Tomin 2010: 564].

Sociální konstrukce reality

Na příkladu spolupráce Bergera a Luckmanna se ukazuje, jak jinakost a odlišné přístupy mohou být odborně obohacující, a dokonce inspirující, spoj-li se v jeden celek. Totiž spolupráce obou těchto autorů, Bergera, orientovaného na historic-

kou sociologii, a Luckmanna, vycházejícího spíše z fenomenologické sociologie, fungovala po dlouhých 60 let. Zůstal za nimi pozoruhodný odkaz a specifický, nejen v sociologii uznávaný přístup k sociální realitě. Navíc pro oba byl jejich pokus o charakteristiku sociologie vědění (přičemž ve své práci upozorňují, že na tomto pojmu netrvají; přebírají toto označení od Maxe Schelera) něčím víc než jen pokusem o formulaci cílů nové subdisciplíny sociologie. Tuto svou ambici každopádně přesáhli a jejich antropologicky orientovaná, teoreticky fundovaná a empiricky spolehlivá sociologie vědění tak, jak je pojata v díle *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*, se stala dodnes aktuálním výkladovým modelem, který je přejímán pro sociologické práce na celém světě [Dreher, Göttlich 2016; Luckmann 1989]. Ostatně se jedná také o velmi citovanou publikaci v českém prostředí a o dílo doporučované studentům sociologie po celé republice.

Luckmann zde byl tím, kdo hledal sociální mechanismy utváření reality lidského života a vycházel z konfrontace s Marxem, Durkheimem a Weberem, ale také Gehlenem a Plessnerem a z pohnutky, že sociologie až dosud odmítala vystihnout rozdíly mezi pojmy „vědění“ a „realita“. „Zájem sociologie o problematiku reality a vědění má své opodstatnění především proto, že tyto pojmy jsou sociálně relativní. Co je realitou pro tibetského mnicha, nemusí být realitou pro amerického podnikatele. Vědění kriminálního se liší od vědění kriminalisty. Z toho vyplývá, že určité druhy reality a vědění jsou vázány na jisté sociální kontexty a že tyto vztahy budou muset být do příslušných sociologických analýz těchto kontextů zahrnuty. Potřeba sociologie vědění je tak dána už zřejmými odlišnostmi mezi společenstvími ve smyslu toho, jaké vědění je v těchto společenstvích považováno za dané. Mimo to se však vědecká disciplína s tímto názvem bude muset zabývat obecnými procesy, kterými se v lidských společnostech reality stávají součástí vědění.“ [Berger, Luckmann 1999: 11]

Zvláštní význam pro společenské zprostředkování vědění mají instituce. Svět, do něhož se člověk narodí, je totiž z velké části utvářen právě etablovanými institucemi. Ty pro Bergera a Luckmanna reprezentují „objektivní realitu“. Hovoří o institucionální reprodukci světa, což je pro ně do značné míry podobným označením pro sociální konstrukci reality. Instituce zmiňují kvůli jejich vnější objektivitě vůči jednotlivcům a zároveň poukazují na jejich vázanost na lidské jednání a myšlení [Marada 1999: 205]. Nelze se zbavit jejich vlivu a je třeba se s nimi naučit žít. Rodíme se skutečně do jejich vlivu, to je však v tomto pojetí považováno za pozitivní a za dobrou pomůcku pro orientaci a fungování na světě. Doslova k tomu Luckmann společně s Bergerem napsal: „Instituce se dále vyznačují dvěma vlastnostmi. Mají své dějiny a řídí lidské chování. Vzájemné typizace činností se vytvářejí v průběhu sdílených dějin. Nemohou vzniknout najednou a z ničeho. Instituce mají vždy svou historii, které jsou výsledkem.“ [Berger, Luckmann 1999: 58; Luckmann 1989]

Společně s Weberem zastává Luckmann názor, že sociologie má chápat „lidskou realitu jako realitu vytvářenou sociálně“ [Berger, Luckmann 1999: 184], má být tedy „vědou o realitě“ (něm. *Wirklichkeitssoziologie*). Ovšem co je skutečnost

– výraz „poloslovo – polověc“, jak to kdysi prohlásil Helmuth Plessner? Dostáváme se tím k jednomu z ústředních problémů, které jak Thomas Luckmann, tak i Peter L. Berger sledovali: je skutečnost výrazem nezpochybnitelné fakticity, související s každodenním jednáním a racionalitou, která se musí osvědčit v každodenní praxi? Jak se konstituuje to, s čím se setkáváme jako se společensky objektivní realitou? Jak tedy vzniká v lidském jednání objektivní „svět věcí“, který vytváří takovou realitu, která se prosazuje v lidském jednání? Jde o rekonstrukci takových společenských procesů, skrze něž je vytvářena skutečnost a tím také specifická realita společenské konstrukce: jde o utváření reality skrze společenské konstrukce skutečnosti. Tyto konstrukce budou skutečné tehdy, pokud dojde k jejich upevnění; pak řídí sociální jednání a utváření v konkrétním jednání nové reality [Dreher, Göttlich 2016].

„Sociální konstrukce reality“ není jen návrhem nové koncepce sociologie na základě sociologie vědění. Tato koncepce, kterou považujeme za nejvýraznější výsledek, dokonce za „intelektuální vyvrcholení“ [Marada 1999: 202] výzkumného období jejich společného amerického studia, během něhož navíc byli konfrontováni v pozitivním slova smyslu s odlišnými myšlenkovými tradicemi evropského a amerického sociologického myšlení, aspirovala od samého počátku i na vlastní vědecký přístup, opřený o empirii. Jak Berger (viz například recenze Bergerovy knihy *Dobrodružství náhodného sociologa* [Rambousková 2014]), tak Thomas Luckmann zdůrazňovali, že by bylo „konstruktivistickým nedorozuměním“, pokud bychom z tohoto vědeckého přístupu vyvozovali něco jako postmoderní „konstruktivismus“ nebo rovnou konstruktivistické paradigma. Na druhou stranu se jejich dílem bezesporu nechali konstruktivisté inspirovat, resp. „Sociální konstrukce reality“ je považována za „zakladatelské dílo sociálního konstruktivismu“ [Šubrt 2016].

Luckmann zůstal tomuto popsanému vědeckému přístupu důsledně věrný: spojil ho přitom s tím, co ve fragmentech naznačil již i jeho učitel, Alfred Schütz, který ho uvedl do specifické tradice fenomenologické sociologie. Tato specifická tradice fenomenologické sociologie také inspirovala Luckmannův přístup a napomohla k formování jeho protosociologické, teoretické báze pro všeobecnou teorii základních přístupů k sociálnímu světu a také ke zřetelnému rozdělení mezi touto protosociologií a sociologií.

Od sociální ke komunikativní konstrukci reality

Význam jazyka byl Luckmannem vždy silně připomínán. Podle něj plní právě jazyk důležité funkce pro sociální konstrukci reality, a to na všech úrovních dialektického trojúhelníku mezi externalizací, objektivností a internacionalizací. S jeho pomocí se sdělují specifické, aktuální a osobní zkušenosti. Jazyk umožňuje přiřadit našim zkušenostem kategorie, díky nimž získávají jak pro nás samé, tak i pro ostatní konkrétní smysl [Averbeck-Lietz, Künzler, Tomin 2010: 566]. Díky

své intersubjektivní platnosti má jazyk schopnost překonávat prostorové a časové hranice, čímž získává významnou integrační funkci. Je hlavním médiem „zprostředkování určité, tedy historické, společensky budované reality [Luckmann 1980: 39; Schütz, Luckmann 1984: 668]. Je prostředkem legitimace, různé kontexty a odůvodnění se totiž uskutečňují právě díky jazyku. Jazyk je tak pro Luckmanna klíčovým prostředkem socializace.

Společně s Bergerem pak jazyk chápou především jako objektivní systém znaků, který je na svých aktérech relativně nezávislý. V tom se však jejich pohled vyvíjí. Luckmann pracuje zejména od sedmdesátých let s pojetím, podle něhož je lidský sociální svět sice nikoli výlučně, přesto však zásadním způsobem konstruován komunikačním jednáním, které nahlíží jako zvláštní formu sociálního jednání [Dreher, Göttlich 2016]. „Jistě se lidská praxe nesesťává z komunikativního jednání v tom výlučném slova smyslu. Také lovíme zvířata, obděláváme pole, stavíme si domy, vychováváme děti a bojujeme s nepřáteli. Ovšem jak ukazují tyto jednoduché příklady..., je naše sociální jednání konstruováno právě v komunikativním jednání.“ [Luckmann 2006a: 22, 2006b]

Komunikativní jednání je podle Luckmanna zvláštní formou sociálního jednání (v pojetí M. Webera [1964: 16–19]), protože je jednoznačně orientováno na ostatní jednotlivce. Smysl komunikujících osob je přitom explicitně orientován na to, abychom porozuměli ostatním a aby oni porozuměli nám. Zcela v souladu s M. Weberem se tak i u Luckmanna v této souvislosti objevují takové formy jednání, které nejsou komunikativní: jako příklad uvádí to, že můžeme na jedné straně mluvit o hladu (komunikativní jednání), na druhé straně však také můžeme někomu vzít jídlo (sociální jednání, doprovázené gesty a mimikou). Ovšem pouze samotnými slovy nemůžeme nikomu ani vzít jídlo, ani utiřit hlad [Luckmann 1986: 203].

Luckmann tak hovoří, ať již s Bergerem, nebo se Schützem, o „sociální komunikaci“, a považuje ji za prototyp veškeré společenské interakce [Berger, Luckmann 1999: 35–36]. Vidíme tedy, že skutečně značný byl také Luckmannův přínos sociologii komunikace. Interpersonální komunikační situaci odůvodňuje s odkazem na Schütze a jeho „reciprocitu perspektiv“ [Luckmann 1980: 36]. Pří- má komunikace připouští prožitky, ale také vzájemné sledování komunikačních partnerů v konkrétní společně prožívané komunikační situaci. Tento skok k mezo- či makroúrovni komunikace, který je prostorově a časově neohrazený, se daří díky typizaci [Berger, Luckmann 1999: 35–37; Schütz, Luckmann 1979: 182]. Je to přitom právě jazyk, který je rezervoárem společensky disponujících typizací. Jazyk zde však není důvodem této typizace, nýbrž jejím následkem (s odkazem na typickou a fixovanou ontogenezi a fylogenezi lidských výrazových prostředků) [Luckmann 1972, 1973; Schütz, Luckmann 1984]. Standardizace těchto výrazů (včetně neverbální komunikace) vede ke konvenčnosti. Příkladem je zde například ukazováček, který ukazuje směr (nikoli jiný prst), nebo například pokývání hlavou na znamení souhlasu. Luckmann hovoří o indiciální komunikaci, která se navíc podle něj stává stále více internacionální [Luckmann 1983: 1570f.].

Sociologická reflexe náboženství a kultury

Thomas Luckmann prokazoval jak ve své přednáškové činnosti, kterou autor tohoto textu mohl i několikrát zažít na vlastní oči, tak samozřejmě i ve své výzkumné a jiné odborné činnosti vždy značnou míru interdisciplinarity, aniž by tím však kdy opustil specifickou sociologickou perspektivu. Jeho odborná rozkročenost v pozitivním slova smyslu, pozorovatelná například v jeho studiu náboženství, kultury, jazyka nebo komunikace, vedla často k tomu, že podal určitý přehodnocující postoj k tehdy „běžným“ přístupům vůči těmto výše uvedeným tématům. Tak například úlohu náboženství (měřeno tehdy samozřejmě zejména křesťanstvím) spatřoval Luckmann jednak jako vysoce individuální (spirituální) kvalitu, ovšem zmiňoval také jeho významný sociální aspekt v tom, že má jedince ukotvit v rámci společensky a historicky transcendentní reality [Luckmann 1967]. To byly poznatky, s nimiž se dokázaly náboženské vědy vyrovnat pouze obtížně. Velmi skepticky se pak stavěly k tomu, že „ta část názorů na svět, která symbolicky reprezentuje základní náboženskou funkci, názoru na svět jako celek, pramení ze subjektivních zážitků transcendence“ [Luckmann 1967: 118]. Luckmann je tak v tomto ohledu zastáncem sekularizačních teorií, které navazují na myšlenky osvícenecké racionality a filozofie a které považují náboženství za jev, který není kompatibilní s racionálním myšlením a efektivní organizací moderní společnosti. Jinými slovy: religiozita se uskutečňuje nezávisle na náboženských institucích, tedy církvích, jejich sdruženích a dogmatech. Nutně z toho pak vychází sekularizace jako „moderní mýtus“ [Luckmann 1980], jako historicky podmíněná konstrukce západního světa. Diskuze o konsekvencích této perspektivy, kdy to byl právě Luckmann, který vybízel k novému přehodnocení dosavadních postojů vůči sociologii náboženství (včetně přístupů deprivatizace náboženství, které se objevily na počátku devadesátých let minulého století), trvá dodnes. Výstižná přitom již v době, kdy Luckmann tuto svou teorii zformuloval, nebyla pouze kritika silné etnocentrické orientace sociologie náboženství na církev, nýbrž právě i tehdy platná teze o sekularizaci [Schnettler 2006].

Ovšem na místo toho, aby Luckmann prosazoval argument o všeobecném ústupu či přímo vymizení náboženství v moderně, tak zastával tezi o tom, že se proměňuje jen jeho sociální forma. Že se tedy například přesouvá do soukromé sféry člověka, že se tím stává do značné míry „neviditelné“ [Knoblauch 1999: 122]. Pro Luckmanna zde sehrává významnou úlohu pojem „transcendence“ [Dreher, Hector 2016]. Konkrétně v tom smyslu, že při vzniku individualizovaného vědomí transcenduje lidský organismus svou biologickou podstatu. Organismus tím vytváří konstrukci vnitřního smyslového systému, překračuje do značné míry svou biologickou podstatu a utváří přitom osobní identitu. Tento proces transcendence chápe Luckmann jako náboženský fenomén, který je založen na „funkcionálním vztahu mezi sebou sama a společností“ [Luckmann 1991: 86]. Luckmann tím v mnohém navazuje na Durkheimovy výklady o náboženství. Také Durkheim tehdy nabízel, abychom definovali náboženství především na základě jeho univerzální sociální funkce [Luckmann 1991: 77; Boudon, Bourricaud 1992: 422].

Podobně se Luckmann staví také k perspektivě sociologie kultury. Kulturu přitom nenahlíží jako substanci, ale jako antropologicky naformovaný postoj člověka vůči světu s tou konsekvencí, že kultury, ovšem i sociální systém a „hranice sociálního světa“ [Luckmann 1980] jsou chápány historicky a společensky velmi odlišně. Jinak ovšem můžeme konstatovat, že Luckmannovy materiální analýzy konkrétních společenských konstrukcí jsou v protikladu vůči abstraktně pojaté všeobecné sociologii. „Zde by k tomu patrně řekl s odkazem na Alberta Einsteina a jeho matematické vidění světa: pokud se věty takovéto sociologie odkazují na skutečnost, pak nejsou jasné, a pokud jsou jasné, pak se nezakládají na skutečnosti.“ [Soeffner 2016] U Luckmanna tak pozorujeme nikoli pouze inspirativní analýzy společnosti, nýbrž je pozoruhodný také jeho distancovaný myšlenkový styl, který kombinuje konstruktivní a kritický realismus, z něhož se vyvíjí jeho pohled na různé disciplíny, včetně sociologie, ale také na sociální svět.

Závěr

V konfrontaci se samotnou realitou každodenního světa (kritický realismus) bylo Thomasi Luckmannovi zřejmé, že se značná část našeho života odehrává ve společenských konstrukcích (konstruktivní realismus) [Dreher, Göttlich 2016]. V diskuzích s Thomasem Luckmannem, například při jeho přednáškách, ale i při četných sociologických polemikách, byla vždy zřejmá jasná diferenciací mezi na jedné straně konstruktivním a na druhé straně kritickým realismem. Luckmann tyto přístupy uměl vždy vhodně kombinovat.

Měl k tomuto přístupu velmi blízko: byl skutečným světoběžníkem, emigrantem a reemigrantem, čímž měl právě k relativizaci „skutečnosti“ a reálným následkům společenské konstrukce velmi blízko a musel být s nimi během svého života několikrát konfrontován. Zájem o cestování Luckmanna neopouštěl celý život, ostatně i se samotným Peterem L. Bergerem často podnikali různé túry, při nichž debatovali o sociologických problémech. Pokud ve svém díle spojoval konstruktivní a kritický realismus, pak vidíme, že také v životě volil na jedné straně světoobčanství a na druhé straně tendoval k původní vlasti a „zemitosti“. Luckmann tak ztělesňoval na první pohled paradox: byl intelektuálním světoběžníkem, ale zároveň také patriotem, tedy někým, koho dnes sociologie označuje jako „zapuštěného kosmopolitu“. Tento životní postoj provázal celý jeho život. Svou manželku přežil skoro o 30 let, mají spolu tři dcery. Thomas Luckmann zemřel ve věku 88 let. Dne 10. května 2016 tak překročil hranice oné velké transcendence, na níž končí s životem také věda.

Lukáš Novotný

Literatura

- Averbeck-Lietz, S., M. Künzler, M. Tomin. 2010. „Thomas Luckmann – ein Klassiker der Kommunikationssoziologie für die Kommunikationswissenschaft.“ *M&K Medien & Kommunikationswissenschaft* 58 (4): 563–580.
- Berger, P. L., T. Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii věděni*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Boudon, R., F. Bourricaud. 1992. *Soziologische Stichworte. Ein Handbuch*. Opladen: Leske+Budrich.
- Dreher, J., A. Göttlich. 2016. „Structures of a Life-Work: A Reconstruction of the Oeuvre of Thomas Luckmann.“ *Human studies* 39 (1): 27–49.
- Dreher, J., V. Hector. 2016. „The Social Construction of Reality, A Four-Headed, Two-Fingered Book: An Interview with Thomas Luckmann.“ *Cultural Sociology* 10 (1): 30–36.
- Knoblauch, H. 1999. *Religionssoziologie*. Berlin / New York: Springer Verlag.
- Luckmann, T. 1967. *The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society*. London: MacMillan Publishing Company.
- Luckmann, T. 1972. „Die Konstitution der Sprache in der Welt des Alltags.“ Pp. 218–237 in B. Badura, K. Gloy (eds.). *Soziologie der Kommunikation. Eine Textauswahl zur Einführung*. Stuttgart: frommann-holzboog.
- Luckmann, T. 1973. „Aspekte einer Theorie der Sozialkommunikation.“ Pp. 1–13 in H. P. Althaus, H. Henne, E. H. Wiegand (eds.). *Lexikon der Germanistischen Linguistik*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Luckmann, T. 1980. „Säkularisierung – ein moderner Mythos.“ Pp. 161–172 in T. Luckmann. *Lebenswelt und Gesellschaft. Grundstrukturen und geschichtliche Wandlungen*. Paderborn: Schöningh.
- Luckmann, T. 1983. „Gesellschaft und Sprache; Soziologie und Dialektologie.“ Pp. 1568–1579 in W. Besch (ed.). *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Berlin / New York: Walter de Gruyter.
- Luckmann, T. 1986. „Grundformen der gesellschaftlichen Vermittlung des Wissens: Kommunikative Gattungen.“ Pp. 191–211 in F. Neidhardt, R. M. Lepsius, J. Weiss (ed.). *Kultur und Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luckmann, T. 1989. „Kultur und Kommunikation.“ Pp. 33–45 in M. Haller, H. J. Hoffmann-Nowotny, W. Zapf (eds.). *Kultur und Gesellschaft: Verhandlungen des 24. Deutschen Soziologentags, des 11. Österreichischen Soziologentags und des 8. Kongresses der Schweizerischen Gesellschaft für Soziologie in Zürich 1988*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Luckmann, T. 1991. *Die unsichtbare Religion*. Frankfurt/M.: suhrkamp verlag.
- Luckmann, T. 2006a. „Die kommunikative Konstruktion der Wirklichkeit.“ Pp. 15–26 in D. Tänzler, H. Knoblauch, H.G. Soeffner (eds.). *Neue Perspektiven der Wissenssoziologie*. Konstanz: UVK.
- Luckmann, T. 2006b. „Some Remarks on Scores in Multimodal Sequential Analysis.“ Pp. 29–34 in H. Knoblauch, B. Schnettler (eds.). *Video Analysis. Methodology and Methods. Qualitative Audiovisual Data Analysis in Sociology*. Frankfurt am Main et al.: Peter Lang.
- Luckmann, T. 2010. „Náboženství a morálka v moderním životě.“ *Historická sociologie* 2 (2): 117–124.
- Luckmann, T. 2011. „Úvahy o komunikativní konstrukci reality.“ *Historická sociologie* 3 (1): 103–110.
- Marada, R. 1999. „Bergerův a Luckmannův existenciální humanismus.“ Pp. 203–214 in T. L. Berger, T. Luckmann. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii věděni*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

- Rambousková, H. 2014. „Dobrodružství náhodného sociologa: Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 50 (2): 322–326.
- Schnettler, B. 2006. „Thomas Luckmann. Kultur zwischen Konstitution, Konstruktion und Kommunikation.“ Pp. 170–184 in S. Moebius, D. Quadflieg (eds.). *Kultur. Theorien der Gegenwart*. Wiesbaden: VS.
- Schütz, A., T. Luckmann. 1979. *Strukturen der Lebenswelt*. Band 1. Frankfurt a.M.: suhrkamp.
- Schütz, A., Luckmann, T. 1984. *Strukturen der Lebenswelt*. Band 2. Frankfurt a.M.: suhrkamp.
- Soeffner, G. H. 2016. „Konstruktiver Realismus. Zur Erinnerung an Thomas Luckmann.“ *Frankfurter Allgemeine Zeitung* [online] 17. 5. 2016 [cit. 16. 7. 2016]. Dostupné z: <http://www.soziologie.de/de/nc/aktuell/meldungen-archiv/aktuelles-singleview/archive/2016/05/18/article/konstruktiver-realismus-zur-erinnerung-an-thomas-luckmann.html>.
- Šubrt, J. 2016. „Ohlédnutí za životem a dílem Thomase Luckmanna.“ *Cyan Sociology* [online]. Charter of Progressive Sociology, z.s. [cit. 26. 6. 2016]. Dostupné z <http://www.cyan-sociology.cz/ohljednuti-za-zivotem-a-dilem-thomase-luckmanna/>.
- Weber, M. 1964. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Sv. 1. Köln am Rhein / Berlin: Kiepenheuer & Witsch.

Copyright of Czech Sociological Review is the property of Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic and its content may not be copied or emailed to multiple sites or posted to a listserv without the copyright holder's express written permission. However, users may print, download, or email articles for individual use.